

Biz bir millət olaraq xoşbəxtik ki, ölkəmizin böyük yeraltı -yerüstü sərvətləri, füsünkar, göz oxşayan təbiəti, iri su hövzəsi olan çayları, gölləri və dənizi var. Xüsusilə de, Xəzər dənizi milli sərvətlərimiz arasında ən dəyərlisi hesab olunur. Çünkü, Xəzər dənizi təkcə su hövzəsi deyil, həm də iqtisadi inkişafımıza mühüm töhfələr verən neft və qaz yataqları ilə də zəngindir, balıq və balıq məhsulları ilə xalqımıza, dövlətimizə firavan heyat bəxş edir. İstirahət üçün Xəzər dənizinin sahilləri ən ideal yer hesab olunur. Hər bir yaradıcı insan Xəzər dənizinin qızıl qumlu sahillərində daha çox vaxt keçirməyə, fikrə dalmağa, düşüncələr içinde var-gələ etməyə çalışır. Çünkü dəniz onun düşüncələrinə qol-qanad verir, ilhamlandırır. Azərbaycan folklorunda Xəzər təkcə coğrafi məkan yox, həm də ruhi-mədəni kodun bir parçasıdır. Aşıq poeziyasında, dastanlarda və el sənətində Xəzərin coşusu, sərtliyi, sükunəti insanın ovqatını ifadə edən bənzətmələrlə doludur. Xalq şairi Süleyman Rüstəm şeirlərinin birində deyirdi:

Eşqi var, qanı var mənim canımda,
Dalğası dillənir həyəcanımda,
Xəzərsiz keçmeyib birçə anım da,
Öləndə məzarım Xəzərim olsun.
Bütün bu və digər səbəblərə görə, birmə-

Xəzər dənizi milli sərvətimizdir



nali şəkildə demək olar ki, Xəzər dənizi həyatımızın, yaşayışımızın bir hissəsidir, bize çox doğmadır, ezzidir. Xəzər dənizinin sahillərində 5 dövlət yerləşib. Azərbaycan Respublikası, Rusiya Federasiyası, Türkmenistan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası və indiki fars-molla rejimi. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması ilə Xəzəryani dövlətlərin sayı beşə çatmış oldu. Bundan sonra Xəzər dənizinin hüquq statusunun müəyyənləşməsi məsəlesi ortaya çıxdı. 2018-ci ildə avqust tarixində Qazaxıstan Respublikasının Aktau şəhərində dəniz sahilini dövlətlərinin ölkə başçılarının növbəti zirvə görüşündə Xəzərin hüquqi statusu məsəlesi həll edildi.

Xəzər dənizi özündə tarixin qaranlıq sırlarını yaşadır

Xəzər dənizinin sahəsi 371 min kvadrat kilometrdir. Uzunluğu şimaldan cənuba 1204 kilometr, orta eni 320 kilometrdir. Orta dərinliyi 184 metr çatır. Sahil xətlərinin uzunluğu 7 min kilometrdir. Ən dərin yeri Lənkəran rayonu yaxınlığında -1030 metr. Xəzərin şimal və qərb sahilərində su dayazlaşdır bu da, dənizin içindəki bioloji müxtəlifliyə, su dövranına, hətta balıqçılıq potensialına birbaşa təsir edir. Xəzəre 130-dan çox çay axırı, onların sırasında Kür, Terek, Sulak, Samur, Səfəridrud, Ural, Emba, Volqa və digər çaylardır. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, Xəzər dənizi dünyadan ən iri su hövzəsidir. Bəzi yazılı məlumatlara görə, Xəzər dənizi bölgənin bəzi dənizləri ilə bitişik olub, xüsusilə Qara dənizlə. On altıncı əsrde baş verən güclü zəlzələlər nəticəsində yerin təkinədən qabarmalar baş verib, nəticədə Qara dənizle Xəzər dənizi ikiyə bölündüb. Müxtəlif dövrlərdə dəniz fərli adlarla adlandırılıb.

Məsələn, Kaspi, Ağcaqıl, Hünların adı ilə Huna və nəhayət Xəzər adlandırılmışdır. Qədim Çin mənbələrində Xəzər dənizi Si Hay, yeni Qerb dənizi adlandırılmışdır.

Xəzərin dəniz və ya göl adlandırılmasının mübahisə mövzusu yaradıb. Dəniz adlandırılmasının siyasi faktorla əlaqələndirilir. Çünkü hidroloji baxımdan Xəzər qapalı su hövzəsidir və okeanla əlaqəsi yoxdur. Dənizin sularının tərkibi bəzi yerlərdə demək olar ki, şirindir, bəzilərində isə duzluğa yaxınlaşır. Bu xüsusiyətlər Xəzəri digər böyük göllərdən fərqləndirir və təbietinə xüsusi rəng qatır. 130 yaxın çayın Xəzəre axması onu həm də təsdiq edir ki, Xəzər dənizdir. Tarixən Xəzər dənizi Avropa, Asiya tədqiqatçılarının, səyyahlarının heyranlıqla izlədikləri, müşahidələr, tədqiqatçıları dəniz olub. Qədim yunan tarixçiləri Xəzər dənizini "Hyrcanian dənizi" deyirdilər. XIII əsrde Mercozi, Abul Fida kimi coğrafiya alimləri Xəzərin xəritəsinə əsərlər və dənizin su səviyyəsinin dövrü deyismələrini qeyd ediblər. Xəzər dənizi haqqında maraqlı antik dövr yunan və Roma mənbələrində rast gəlinir. Bu nöqtəyi-nəzərdən ilk növbədə I. Daranın zamanında Kiçik Asyanın Milet şəhərində yaşamış qədim yunan tarixçisi və coğrafiyaçısı Miletli Hekateyin (e.e. 546-480-ci illər) əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Xəzər haqqında müxtəlif əfsənələr də yaranıb: onun sularında batmış qədim şəhərlər, sualtı sərvətlər və qəribə canlılar barədə xalq arasında müflər dolaşır. Ən çox tarixi kitablardarda, salnamələrdə qeyd olunan məlumatlar isə Xəzər dənizi sahillərində xəzərlərin, hunların yaşaması olmasına. Məhz Hun imperatoru Atilla Xəzər dənizi sahillərində imperiyasını qurmuş və Bakıya yaxın ərazilərdən Romaya hücum edib, qədim imperiyani vergi verməyə ödəməyə məcbur etmişdir. Bu ərazilərdə həm də Xəzər xaqqılığı mövcud olmuşdur. Xaqqlığın tarixin ən qüdrətli dövlətlərindən olmasını sübut edən

faktlar mövcuddur. Xəzərlərin sərhədlerindəki xalqlar və dövlətlər ilə six əlaqələri olmuşdur. Xəzərlər Bizans, Sasani, Ərəb imperiyaları ilə six əlaqələr qurmuşlar, slavyan qəbilələrini və İdil-bulqarlarını öz hakimiyyətləri altına almışlar. Xəzər-əreb əlaqələri isə ən çox müharibə şəklində olmuşdur. İlk toqquşmalarda üstünlük xəzərlərin əlində olsa da, əreb orduları VIII yüzüllikdən sonra xəzərlər üzərində qələbələr əldə etməyə başlamışlar. Nəhayət, 737-ci ildə Xəzər xaqanı ərebərdən sülh istəmiş və bundan sonra xəzərlər arasında İslam dini yayılmağa başlamışdır.

Xəzər dənizinin xüsusiyətləri

Xəzər dənizinin ən mühüm xüsusiyəti səviyyəsinin mütəmadi olaraq qalxıb-enməsidir. Dənizin səviyyəsinin dəyişməsinə əsas səbəb onun su balansı elementlarının dəyişməsidir. Su balansının mədaxilini (80%) çay axınları təşkil edir ki, onun da təqribən 85%-ə qədəri Volqa çayının getirdiyi suların hesabındadır. Müşahidələr göstərir ki, çay axınları orta qiymətə nisbətən böyük intervalda dəyişikliklərə uğrayırlar. Buna səbəb isə dənizin çox geniş sutoplama hövzəsində (şimal yarılm kürəsinin təxminən 20% ərazisi) baş verən hidrometeoroloji proseslədir. Tarixi dövr ərzində (son 3500 il) dənizin səviyyəsinin dəyişməsi 15 m, son 200 ilde 3.5 m təşkil etmişdir. Xəzər dənizinin səviyyəsində həmçinin fəsl dəyişmələr müşahidə olunur ki, onun qiyməti 30-40 sm intervalında dəyişir. Səviyyə özünün ən yüksək qiymətini iyun-avqust aylarında, ən aşağı qiymətini isə dekabr-fevral aylarında alır. 2005-ci ildən Xəzər dənizinin səviyyəsində enmələr müşahidə olunmaqdadır. Son 3 ilə dəniz səviyyəsində stabilşəmə qeydə alınır. Belə ki, səviyyədə müşahidə olunan müntəzəm enme 2015-ci ildən dayanmış və bu 3 il ərzində Xəzər dənizinin səviyyəsi Baltık sistemi ilə -27,67 m-ə bərabər olmuşdur. Xəzər

dənizinin və onun təbii sərvətlərinin qorunması, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin daim diqqət merkezindədir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin Xəzərin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı imzaladığı Fərمان və Sərəncamlar bunun bariz nümunəsidir.

Xəzər dənizi sahillərində ekoloji vəziyyətin yaxşılaşması, çirkənmənin aradan qaldırılması və digər problemlərin həll edilməsi istiqamətində daim Azərbaycan dövləti, müxtəlif QHT-lər, ekoloqlar səmərəli təklif və ideyalarla çıxış ediblər. Hətta Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Bakıda keçirən COP29 çərçivəsində Xəzərin səviyyəsinin azalması ilə bağlı Bəyannamə qəbul edildi. Həm də COP29 tədbir çərçivəsində Xəzərlə bağlı

önəmli razılıqlar da əldə olundu. Belə ki, COP29-da təşkil edilmiş Azərbaycan milli pavilyonunda "İqlim dəyişikliyi fonunda Xəzər dənizinin səviyyəsinin azalması" mövzusunda Xəzəryanı ölkələrin rəsmilərinin toplantısı keçirilib. Toplantıda Azərbaycanın, Qazaxıstanın, Rusiyanın, Türkmenistanın və indiki Fars-molla rejiminin nümayəndələri, dövlət rəsmiləri, BMT-nin Ətraf Mühit Proqramının (UNEP) icraçı direktoru və digər beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri iştirak ediblər.

Tədbirdə UNEP-in icraçı direktoru İnger Andersən tərəfindən təqdim olunan, Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətə Nazirliyi ilə UNEP-in birge əməkdaşlığı esasında hazırlanın "Xəzər dənizi səviyyəsinin tərəddüdləri və iqlim dəyişmələri" adlı hesabatda dənizdə iqlim dəyişmələri və antropogen təsirlər fonunda ciddi problemlərin yarandığı göstərilib. Qeyd olunub ki, qarşidakı onilliklərdə Xəzərdə suyun səviyyəsinin bundan sonra da enməsi ehtimalının qarşısını almaq üçün təxiresalınmaz tədbirlərin görülməsi vacibdir. Əks halda dənizdəki ekosistemlərin məhv, sahilyanı ərazilərdə əhalinin yaşayış yerlərini tərk etməsi, Xəzər sahillərindəki ölkələrin iqtisadiyyatlarının tehlükə altına düşməsi qəçiləməz olacaq. Bütün bunlar onun nişanəsidir ki, Xəzərdəki böhran təkcə ekoloji deyil, həm də humanitar xarakter daşıyır, dolanışlı və ərzaq təhlükəsizliyinə ciddi təsir edərək milyonlarla insanın gündəlik həyatında mənfi rol oynayır.

Bir sözə, Xəzər dənizi bizim doğmamızdır, əzizmizdir. Onu qorumaq, mühafizə etmək hər bir kəsin müqəddəs borcu olmalıdır. Bu işi yerinə yetirməklə keçmişimizə dəyər, bu günümüze hörmət, gələcəyimizə rəğbet nümayiş etdirmiş oluruq. Unutmaq olmaz ki, işqli insanlarımız, ziyanlarımız - öləndə məzarım Xəzərim olsun-deyir.

İLHAM ƏLİYEV